

ΚΟΜΦΟΥΚΙΟΣ ΚΑΙ ΣΩΚΡΑΤΗΣ Η ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΥΤΟΠΡΑΓΜΑΤΩΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ

ΝΕΑ - ΚΥΟΥΝ ΚΙΜ

I. Ὁ Κομφούκιος καί ὁ Σωκράτης, ὡς θεμελιωτές δύο μεγάλων φιλοσοφικῶν παραδόσεων, ἄν καί ἔζησαν σέ τελείως διαφορετικά, ἀπό γεωγραφική, πολιτιστική, πολιτική καί κοινωνική ἄποψη, περιβάλλοντα κατά τήν ἴδια περίπου χρονική περίοδο, εἶχαν παράλληλες καί συγκρίσιμες ἀντιλήψεις. Ὁ Κομφούκιος γεννήθηκε τό 551 π.Χ. καί πέθανε τό 479 π.Χ. καί ὁ Σωκράτης γεννήθηκε τό 470 π.Χ., ἑννέα χρόνια μετά τό θάνατο τοῦ Κομφουκίου καί πέθανε, πίνοντας τό κώνειο, τό 399 π.Χ. Παρόλο πού δέν ἔγραψαν κάποιο ἔργο γιά τά θέματα πού τοὺς ἀπασχολοῦσαν περισσότερο, ἡ φιλοσοφική τους ἐπιρροή ἦταν μεγάλη καί ἀκόμη καί σήμερα θεωροῦνται ὡς δύο ἔξοχοι, ἰδανικοί ἄνθρωποι⁽¹⁾.

Ἐάν δεχθοῦμε ὅτι ὁ τρόπος τῆς ζωῆς καί ἡ φιλοσοφία τους ἐπηρέασαν τόσο πολύ τήν πολιτιστική μας ἱστορία ἢ τήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, τότε χρειάζεται νά διερωτηθοῦμε τί ἔκανε τόν Κομφούκιο καί τό Σωκράτη τόσο μεγάλους καί μέ ποιά ἔννοια εἶναι ἀκόμη ζωντανή ἡ πνευματική τους παρουσία. Θά ἤθελα νά ἀναφερθῶ στή φιλοσοφική τους συμβολή, ἐξετάζοντας τίς ἀντιλήψεις τους γιά τήν ἔννοια τῆς αὐτοπραγμάτωσης.

II. Πρωταρχικό ἐνδιαφέρον, ὅπως εἶναι γνωστό, τοῦ Κομφουκίου καί τοῦ Σωκράτη ἦταν νά ἐξετάσουν τό πῶς πρέπει νά ζῆ ὁ ἄνθρωπος (*πῶς βιωτέον*) καί πῶς νά κάνουν τόν ἄνθρωπο ὅσο τό δυνατόν καλύτερο. Κατά τόν Κομφούκιο, τό ἐνδιαφέρον τοῦ ἀνθρώπου γιά τόν ἄνθρωπο εἶναι βασικό καί καθοριστικό. Ἐάν ὅ,τι θεωρεῖται ὡς ἀλήθεια δέν ἔχει σχέση μέ τίς ἀνθρώπινες καταστάσεις, τότε ἴσως καί νά μὴν εἶναι ἀλήθεια. Ἡ ἀλήθεια δέν πρέπει νά ἀποχωρίζεται ἀπ' τίς ἀνθρώπινες καταστάσεις. Ὁ Κομφούκιος λέει:

«Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐκεῖνος πού κάνει τήν ἀλήθεια μεγάλη καί ὄχι ἡ ἀλήθεια ἐκείνη πού κάνει τόν ἄνθρωπο μεγάλο».⁽²⁾

Πρωταρχικό ἐνδιαφέρον τοῦ Κομφουκίου εἶναι νά κάνει τόν ἄνθρωπο πραγματικό ἄνθρωπο. Δέν ἐνδιαφερόταν γιά μεταφυσικές καί ἀφηρημένες ιδέες. Ἰδιαίτερη σημασία ἔδινε στήν εὐδαιμονία τῶν συνανθρώπων του. Αὐτή ἡ ἰδέα ἀντανακλοῦσε στήν προσωπική του ζωή καί ἐνσωματώθηκε στή φιλοσοφία του.

Ὁ Σωκράτης ἐπίσης ἐνδιαφερόταν ἰδιαίτερα γιά ἠθικά ζητήματα, προκειμένου νά κάνει τήν ψυχή (δηλαδή τό ὄλο τοῦ ἀνθρώπου)⁽³⁾ ἀγαθή. Στήν *Ἀπολογία* λέει ὅτι τό κύριο ἐνδιαφέρον του ἦταν νά βοηθήσει τοὺς συνανθρώπους του, ὥστε νά ἐπιμελοῦνται τήν ψυχή τους (*«τῆς ψυχῆς ἐπιμελεῖσθαι»*), νά γνωρίσουν τοὺς ἑαυτοὺς τους, ἀποκτώντας ἕνα ἀνώτερο εἶδος γνώσης, τό ὁποῖο ὁδηγεῖ στή γνώση τῆς ψυχῆς. Γιά τόν Σωκράτη ὅλα ἐξαρτῶνται ἀπό τή γνώση τῆς ψυχῆς, ἀλλά τελικός σκοπός εἶναι ἡ φυσική καί ἠθική ὑγεία τοῦ ἀνθρώπου. Ἐφ' ὅσον, τονίζει, ὅλα ἐξαρτῶνται ἀπό τήν κατάσταση τῆς ψυχῆς, θά πρέπει νά φροντίζουμε τήν ψυχή.

Ὁ Κομφούκιος καί ὁ Σωκράτης δέν ἐνδιαφερόταν ἀπλά γιά τήν ἠθική τοῦ ἀτό-

μου, αλλά επίσης και για κοινωνικά προβλήματα. Μ' αυτήν την έννοια δέν υπάρχει ουσιαστική διαφωνία μεταξύ Κομφουκίου και Σωκράτη: και για τούς δύο τό ζήτημα τοῦ καλύτερου τρόπου ζωῆς συνδεόταν στενά μέ τό πρόβλημα τοῦ καλύτερου τρόπου διακυβέρνησης τῆς πολιτείας. Ἡ φιλοσοφία τους, ὡς φιλοσοφία τῆς ζωῆς, διακρίνεται ἀπό ἄλλες σύγχρονες πού δέν μποροῦν νά προσφέρουν μιά θεωρία, νά προσφέρουν παραδείγματα περί τοῦ τρόπου ζωῆς, καί ἐπί πλέον ἀγνοοῦν τήν ἠθική καί προσπαθοῦν νά τήν διαχωρίσουν ἀπό τή φιλοσοφία. Μ' αυτήν τήν έννοια, τό εἶδος αὐτό τῆς φιλοσοφίας δέν εἶναι μόνο φιλοσοφία τῆς ζωῆς, ἀλλά καί ἕνα ιδιαίτερο εἶδος μεθόδου. Ἡ αὐτοπραγμάτωση δέν μπορεῖ νά ἀποκτηθεῖ μόνο μέ θεωρητική παιδεία ἢ μέ τή λογική διαφώτιση τῆς σκέψης. Ἐάν οἱ ἠθικές πρακτικές δέν υποστηρίζουν τίς θεωρητικές θέσεις, ἡ αὐτοπραγμάτωση δέν μπορεῖ νά εἶναι κάτι τό δυνατόν. Καί τοῦτο, γιατί τό νά γνωρίζεις καί νά πράττεις εἶναι διαφορετικά πράγματα. Ἀναφερόμενοι σέ συγκεκριμένες περιπτώσεις μποροῦμε νά ἀποδείξουμε αὐτήν τήν ἀποψη. Βρίσκουμε ἕνα παράδειγμα στήν πνευματική ἀνάπτυξη τοῦ Κομφουκίου. Ὁ Κομφούκιος εἶπε τά ἑξῆς σχετικά μέ τήν πνευματική του ἐξέλιξη:

«Στά δεκαπέντε ἄρχισα νά μαθαίνω. Στά τριάντα σταθεροποιήθηκα. Στά σαράντα δέν εἶχα καμμιᾶ ἀμφιβολία. Στά πενήντα γνώριζα τήν Ἐντολή τοῦ Οὐρανοῦ. Στά ἑξήντα ὑπάκουα πιά στήν Ἐντολή. Στά ἑβδομήντα μποροῦσα νά ἀκολουθῶ τήν ἐπιθυμία τοῦ πνεύματός μου, χωρίς νά ὑπερβαίνω τούς περιορισμούς πού θέτει ἐκεῖνο πού εἶναι σωστό».⁽⁴⁾

Καθώς βλέπουμε στήν παράγραφο αὐτή στήν ἡλικία τῶν σαράντα χρόνων ὁ Κομφούκιος δέν ἀμφέβαλλε γιά τίποτε, ἦταν δηλαδή σοφός. Ἀλλά ἄν καί γνώριζε τί ἔπρεπε καί τί δέν ἔπρεπε νά κάνει, εἶχε ἀρκετές δυσκολίες στό νά πράξει. Στήν ἡλικία τῶν ἑβδομήντα διά τῆς μακρᾶς αὐτοκαλλιέργειας ὁ Κομφούκιος ἐπέτρεπε στό πνεῦμα του νά ἀκολουθήσει ὅ,τι ἐπιθυμοῦσε· ὡστόσο ὅ,τιδήποτε ἔπραττε ἦταν φυσικά καλό γι' αὐτόν. Οἱ πράξεις του δέν χρειάζονταν πιά συνειδητή προσπάθεια γιά νά ἐκτελεσθοῦν.

Οἱ παραπάνω φράσεις μᾶς δείχνουν ἐπίσης τήν ἐξελικτική πορεία τῆς αὐτοπραγμάτωσής του. Βλέπουμε ὅτι ἡ ἀντίληψη τοῦ Κομφουκίου γιά τήν ἀρετή διαφέρει ἀπό αὐτήν τοῦ Σωκράτη, ὁ ὁποῖος πίστευε ὅτι ἡ ἀρετή εἶναι γνώση. Κατά τόν Κομφούκιο ἡ ἀρετή δέν εἶναι γνώση. Ὁ Σωκράτης, ἄν καί δέν μᾶς δείχνει τήν πνευματική του πορεία πρὸς τήν αὐτοπραγμάτωση, πάντως εἶχε ὀλοκληρώσει τήν αὐτοβελτίωσή του, μέ τήν έννοια ὅτι εἶχε ζήσει ὁ ἴδιος μέ τόν καλύτερο τρόπο, ἀπ' ὅσο ξέρουμε. Ὅπως δηλώνει ὁ Πλάτωνας, ὁ Σωκράτης ἦταν ἄνθρωπος «ὡς ἡμεῖς φαῖμεν ἄν, τῶν τότε ὧν ἐπειράθημεν ἀρίστου καί ἄλλως φρονιμωτάτου καί δικαιοτάτου»⁽⁵⁾.

Τί εἶναι ἐκεῖνο ἐπομένως πού κάνει τόν Κομφούκιο καί τό Σωκράτη νά θεωροῦνται φιλόσοφοι τῆς ζωῆς καί μέ ποιό τρόπο ἐπιδίωκαν τήν αὐτοπραγμάτωση; Γιά νά ἀπαντήσουμε στό ἐρώτημα αὐτό θά πρέπει νά ἐξετάσουμε μερικές κύριες ιδέες, στίς ὁποῖες εἶχαν ἀφοσιωθεῖ στή ζωή τους. Κατά τή φιλοσοφία τοῦ Κομφουκίου, αὐτές εἶναι οἱ έννοιες τοῦ τσουν-τζού (ἀνώτερου ἀνθρώπου), τοῦ τζέν (Jen), τοῦ λί (li), τοῦ μίνγκ (ming) καί τοῦ Οὐρανοῦ. Γιά τόν Σωκράτη αὐτές οἱ έννοιες εἶναι ἡ σοφία, ἡ ψυχή, ἡ γνώση καί ἡ ἀρετή. Δέν γνωρίζουμε δυστυχῶς τί σκέφτονταν γιά τή φύση τοῦ ἀνθρώπου, γιατί δέν εἶπαν πολλά γιά τό πρόβλημα αὐτό. Ὁ Κομφούκιος καί ὁ Σωκράτης, παρά τό έντονο ένδιαφέρον τους γιά τήν ἀνθρώπινη εὐδαιμονία καί τόν

ὀρθό τρόπο ζωῆς, δέν ὄρισαν καθαρά τή φιλοσοφική ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου. Σχετικά μέ τόν ἀρχικό χαρακτήρα τῆς ἀνθρώπινης φύσης, ὁ Κομφούκιος πίστευε ὅτι αὐτός δίνεται ἀπό τόν Οὐρανό. Αὐτό δηλώνεται καί ἀπό τόν ἴδιο τόν ὄρο γιά τήν ἀνθρώπινη φύση, ἀπό τήν κινεζική δηλαδή λέξη «χσίνγκ» (hsing)⁽⁶⁾. Στούς πρώιμους διαλόγους τοῦ Πλάτωνα, πού θεωροῦνται ὅτι περικλείουν τή φιλοσοφία τοῦ Σωκράτη, δηλώνεται ὅτι ἡ ψυχή εἶναι κατά πολλούς τρόπους ἀνώτερη τοῦ σώματος, τό ὁποῖο εἶτε ἐξαρτᾶται αἰτιακά ἀπό τήν ψυχή ἢ εἶναι ἀπλῶς ὄργανο καί ἐλέγχεται ἀπό τήν ψυχή· ἀλλά ἡ φύση τῆς ψυχῆς δέν ἐξετάζεται ἀναλυτικά πρὶν ἀπό τόν *Φαίδωνα*.

Δέν ξέρουμε τόν ἀκριβή λόγο, γιά τόν ὁποῖο οἱ φιλόσοφοι πού ἐξετάζουμε δέν ἀσχολοῦνται μ' αὐτό τό πρόβλημα. Πιστεύω ὅτι, παρόλο πού δέν ἀγνοοῦσαν τό ζήτημα αὐτό, ἀναγνώριζαν κατ' ἀρχήν ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φύση δέν μπορεῖ νά ὀρισθεῖ εὐκόλα καί γνώριζαν ὅτι τό σημαντικό γι' αὐτούς δέν ἦταν νά ἀσχοληθοῦν μ' ἕνα τέτοιο πρόβλημα ἀπ' εὐθείας. Φαίνεται ὅτι θεωροῦσαν ὡς τήν πιό κατάλληλη μέθοδο πού θά μπορούσαν νά υἱοθετήσουν, γιά νά ὀδηγήσουν τοὺς μαθητές τους στό σημεῖο νά κατανοήσουν τόσο ἀκαθόριστες ἔννοιες, τή μέθοδο τῆς προσέγγισης πού βασίζεται στήν ὀρθή καθοδήγηση πού ἐπιτυγχάνεται διά τῆς συζήτησης.

“Ὅπως θά δοῦμε, ὁ Κομφούκιος καί ὁ Σωκράτης δέν συμφωνοῦν ἀκριβῶς σέ ὅλες τίς λεπτομέρειες τῶν θεμάτων, μέ τά ὁποῖα καταπιάνονται, ἀλλά εἶναι σημαντικά συγκρίσιμοι. Ἄς ἐξετάσουμε τώρα μερικές σημαντικές ιδέες, τίς ὁποῖες ὑπηρετήσαν πιστά.

III. Ὁ Κομφούκιος ἔθεσε ὡς προσωπικό του στόχο αὐτοπραγμάτωσης τό νά γίνει τσουν τζού (ἀνώτερος ἄνθρωπος) ἢ χσένγκ-τζέν (scheng-jen: σοφός)⁽⁷⁾. Ὁ ὄρος «ἀνώτερος ἄνθρωπος» (τσούν-τζού) ἐτυμολογικά δηλώνει ἕναν ἄνθρωπο μέ εὐγενή καταγωγή, τοῦ ὁποίου οἱ πρόγονοι ἀνῆκαν στήν ἀνώτερη τάξη. Ἐνας τέτοιος ἄνθρωπος ἦταν ὁ ἀνώτερος ἄνθρωπος ἐκ γενετῆς. Ἀλλά ὁ Κομφούκιος μετέβαλε αὐτήν τή χρήση τοῦ ὄρου τελείως. Ὑποστήριζε ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι θά μπορούσαν νά εἶναι τσουν-τζού, ἐάν ἡ συμπεριφορά τους ἦταν εὐγενική, ἐάν ἦσαν ἀνιδιοτελεῖς, δίκαιοι καί καλοί. Ἀπ' τήν ἄλλη πλευρά, πίστευε ὅτι κανείς δέν θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ τζούν-τζού ἀπό τή γέννησή του: αὐτό εἶναι ζήτημα συμπεριφορᾶς καί χαρακτήρα. Ὁ Κομφούκιος ἦταν ὁ πρῶτος φιλόσοφος πού διακήρυξε ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἴσοι ἐκ φύσεως⁽⁸⁾. Ἔλεγε:

«Ἐκ φύσεως οἱ ἄνθρωποι εἶναι σχεδόν ὅμοιοι, μέ τήν πρακτική ἀπομακρύνονται ὁ ἕνας ἀπ' τόν ἄλλον»⁽⁹⁾.

Σύμφωνα μέ τήν ἀντίληψη τοῦ Κομφουκίου, ἀνώτερος ἄνθρωπος εἶναι ὁ ἄνθρωπος πού θέτει τό πνεῦμα του στήν ἐπιδίωξη τοῦ τζέν (jen). Ἡ ιδεώδης ζωή γιά τόν Κομφούκιο ἐπομένως ἦταν τό ὄραμα τῆς πλήρους πραγματοποίησης τοῦ τζέν. Ὑπ' αὐτήν τήν ἔννοια ὁ βαθμός πραγμάτωσης τοῦ τζέν δείχνει τήν αὐτοπραγματοποίηση τοῦ τσουν τζού. Στά *Κομφουκιανά ἀνάλεκτα* βλέπουμε ὅτι τό τζέν θεωρεῖται ὡς ἔννοια πού ἔχει μεγάλο πλάτος καί μεγάλο βάθος· ὡστόσο εἶναι οἰκεῖο στόν ἄνθρωπο καί παρουσιάζεται ἀπλό καί πρακτικό, ἔχει ἐλαστικότητα καί μεταβλητότητα· εἶναι βέβαιο ὡστόσο ὅτι κυριαρχεῖ στή σκέψη τοῦ Κομφουκίου ὡς ἡ κεντρική θέση τοῦ ὄλου τοῦ συστήματος. Ἡ ἠθική καί ἡ πολιτική του ἀντίληψη καί ἡ ἀντίληψή του γιά τήν ιδεώδη ζωή ἀπορρέουν ἀπό αὐτήν τήν κυρίαρχη δοξασία του.

Ἡ κινεζικὴ λέξι γιὰ τὸ τζέν (仁) συντίθεται ἀπὸ δύο μέρη, 人 ἢ 亻 πού σημαίνει ἄνθρωπος, καὶ 二 πού δείχνει ἐμφαντικά στή σχέση μεταξύ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν συνανθρώπων του⁽¹⁰⁾. Ὁ Κομφούκιος ὑποστήριξε ὅτι οἱ ἀνθρώπινες σχέσεις θὰ πρέπει νὰ βασίζονται στό ἠθικό στοιχείο, στό τζέν τοῦ ἀνθρώπου, στό φυσικό ἀλτρουϊσμό πού ὑπάρχει στήν ἀνθρώπινη καρδιά. Στά *Ἀνάλεκτα* διαβάζουμε τὰ ἀκόλουθα:

«Ὁ Φαν-τσι (Fan-Chi) [ἓνας μαθητής] ρώτησε τί εἶναι τὸ τζέν καὶ ὁ δάσκαλος τοῦ ἀπάντησε: νὰ ἀγαπᾷς τοὺς ἀνθρώπους»⁽¹¹⁾.

Ὅταν ὁ Τσου-τσάγκ (Tzu-Chang) ρώτησε τὸν Κομφούκιο γιὰ τὸ τζέν, αὐτὸς ἀπάντησε:

«Ὅποιος μπορεῖ νὰ κάνει πράξη πέντε πράγματα ὅπουδήποτε κι' ἂν εἶναι μπορεῖ νὰ εἶναι ἄνθρωπος τοῦ τζέν... αὐτὰ εἶναι ἡ τιμιότητα, ἡ μεγαλοψυχία, ἡ καλὴ πίστη, ἡ ἐπιμέλεια καὶ ἡ γενναιοδωρία. Ἐάν κάποιος εἶναι τίμιος, δέν θὰ ἀντιμετωπισθεῖ μέ ἀναξιοπιστία. Ἐάν εἶναι μεγαλόψυχος, θὰ κερδίσει τὴν καρδιά τῶν ἄλλων. Ἐάν ἔχει καλὴ πίστη, θὰ ἀπολαμβάνει τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν ἄλλων. Ἐάν εἶναι ἐπιμελής, θὰ ἐπιτύχει. Καὶ Ἐάν εἶναι γενναιοδωρος, θὰ εἶναι ἰκανὸς νὰ χαίρει τίς ὑπηρεσίες τῶν ἄλλων»⁽¹²⁾.

Ὅποτεδήποτε οἱ μαθητές ρωτοῦσαν τὸν Κομφούκιο γιὰ τὸ τζέν, πάντοτε ἀπαντοῦσε διαφορετικά, ἀνάλογα μέ τὴ νοοτροπία τοῦ κάθε μαθητῆ. Ὑπάρχουν ἐπομένως δυσκολίες στό νὰ ὀρίσουμε τὴν ἀκριβὴ ἔννοια τοῦ τζέν, ἀλλὰ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ τζέν εἶναι μιά κατ' ἐξοχὴν ἀρετὴ, ἡ ἐσωτερικὴ ποιότητα πού κάνει τὸν ἄνθρωπο νὰ εἶναι ἄνθρωπος.

Ὁ Κομφούκιος δείχνει στὰ *Ἀνάλεκτα* ὅτι τὸ τζέν (jen) ἔχει δύο πλευρές ἀπὸ πρακτικὴ ἄποψη: ἡ μιά καλεῖται «τσούγκ (chung)» καὶ σημαίνει τὸ νὰ εἶναι κανεὶς ἀξιόπιστος στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του καὶ ἡ ἄλλη λέγεται «χσού (shu)» καὶ σημαίνει τὸ νὰ τρέφει κανεὶς σεβασμὸ γιὰ τοὺς συνανθρώπους του⁽¹³⁾. Ἡ πρώτη ἔννοια δηλώνει ἐκείνη τὴν κατάσταση τοῦ πνεύματος κατὰ τὴν ὁποία κάποιος εἶναι ἀπόλυτα τίμιος μέ τὸν ἑαυτό του· ἡ δευτέρη εἶναι ἡ κατάσταση τοῦ πνεύματος, κατὰ τὴν ὁποία κάποιος κατανοεῖ τοὺς ἄλλους καὶ συμπάσχει μέ τοὺς ἄλλους. Ὁ Κομφούκιος λέει λοιπόν:

«Ἐνας ἄνθρωπος τοῦ τζέν πού ἐπιθυμεῖ νὰ καθιερώσει τὸν ἑαυτό του, ἐπιδιώκει νὰ καθιερώσει τοὺς ἄλλους· ὅταν ἐπιθυμεῖ νὰ πετύχει, βοηθάει τοὺς ἄλλους νὰ πετύχουν»⁽¹⁴⁾.

Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ τσουγκ (chung) εἶναι ὁ θετικὸς τρόπος γιὰ νὰ πραγματοποιήσεις τὸ τζέν, ἐνῶ τὸ χσού (shu) εἶναι ὁ ἀρνητικὸς τρόπος. Ὅταν ὁ Κομφούκιος λέει «μὴν κάνεις στοὺς ἄλλους ὅτι δέν θέλεις νὰ γίνῃ στὸν ἑαυτό σου»⁽¹⁵⁾, αὐτὸς εἶναι ὁ ἀρνητικὸς τρόπος ἀσκησης τοῦ τζέν (jen). Καὶ στίς δύο περιπτώσεις (τσούγκ καὶ χσού) τὸ κεντρικὸ ἐνδιαφέρον ἀφορᾷ σέ μιά κατάσταση, ὅπου ἡ ἀληθινὴ καὶ ἀνιδιοτελεῖς ἀγάπη ἐπικρατεῖ, ὅπου κάποιος ἀναπτύσσει καὶ ἐπεκτείνει τὴν καλωσύνη του, ἔτσι ὥστε νὰ συμπεριλάβει ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀφετηρία τῆς διαδικασίας πραγματοποίησης τοῦ τζέν (jen).

Στὴ φιλοσοφία τοῦ Σωκράτη ὡστόσο σκοπὸς τῆς αὐτοπραγμάτωσης εἶναι νὰ γίνῃ κάποιος σοφὸς ἢ φιλόσοφος, πού νὰ δείχνει τὸ βαθύ του ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν τῆς ψυχῆς θεραπείαν⁽¹⁶⁾. Ἡ ἐπίτευξη τῆς σοφίας ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο στό δρόμο τῆς αὐ-

τοπραγμάτωσης. Τί σημαίνει επομένως σοφία; Ἡ αντίληψή του γιά τή σοφία, ἀντίθετα μέ τήν προσωκρατική αντίληψη, ἀναφέρεται σχεδόν ἀποκλειστικά τήν ἠθική τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς⁽¹⁷⁾.

Ὁ Σωκράτης επομένως λέγοντας «*ψυχῆς ἐπιμελεῖσθαι*» ἐννοοῦσε ὅτι ἡ καλλιέργεια τοῦ σωστοῦ τρόπου ζωῆς δέν ἀπαιτοῦσε μόνο τήν ἐμπλοκή τῆς λογικῆς, ἀλλά ἐπίσης ἠθική ἐνόραση⁽¹⁸⁾. Ὁ Σωκράτης πίστευε ὅτι ἡ ψυχή ἦταν ὁ ἀληθινός ἑαυτός τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλά γιά νά ἔχει ἀληθινό ἑαυτό, πρέπει νά κατανοήσῃ ὁ ἄνθρωπος ποιά εἶναι ἡ φύση του καί ποιός ὁ σκοπός τῆς ζωῆς. Ἐπειδή μόνο ὅταν καταλαβαίνουμε τί εἴμαστε, ἀποκτοῦμε τή δυνατότητα γιά αὐτοπραγμάτωση. Τό πρωταρχικό καθῆκον τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νά ὑπακούει στό δελφικό ρητό «*γνῶθι σαυτόν*», γιατί μόλις γνωρίζει τόν ἑαυτό του, μπορεῖ νά μάθει καί πῶς νά τόν φροντίσει, εἰδᾶλλως δέν θά τό μάθει ποτέ⁽¹⁹⁾.

Ποιός εἶναι επομένως ὁ πραγματικός ἑαυτός μας⁽²⁰⁾; Δέν εἶναι ἀσφαλῶς τό σῶμα. Στό διάλογο *Ἀλκιβιάδης ὁ πρῶτος* τό σῶμα παρουσιάζεται ὡς ἐργαλεῖο τῆς ψυχῆς, ἀκριβῶς ὅπως τό μαχαίρι καί τό σουβλί τοῦ ὑποδηματοποιοῦ. Τό σῶμα ὡς ὄλο εἶναι κάτι πού ἕνας ἄνθρωπος (ἡ ψυχή του δηλαδή) χρησιμοποιεῖ γιά νά ἐκπληρώσει τούς σκοπούς του. Ἐπομένως τό νά γνωρίσει κανείς τό σῶμα του σημαίνει τό νά γνωρίσει κάτι πού τοῦ ἀνήκει, ἀλλά δέν μπορεῖ νά γνωρίσει ποιός εἶναι ὁ ἀληθινός του ἑαυτός ἀπό τό σῶμα του. Τό ὅτι φροντίζει κανείς τό σῶμα του δέν σημαίνει ὅτι φροντίζει καί τόν ἀληθινό του ἑαυτό.

Γιά νά γνωρίσει ὁ ἄνθρωπος τόν ἑαυτό του, ἀπαιτεῖται συγχρόνως διανοητική καί ἠθική ἐνόραση, γιατί κάτι τέτοιο, σημαίνει τό νά γνωρίσει τί εἶναι ἡ ψυχή καί ὄχι τό σῶμα. Ἡ ψυχή ἀπό τή φύση της εἶναι τό στοιχεῖο πού κυβερνάει τό σῶμα. Τοῦτο ὅμως πάντοτε ἐμποδίζει τήν ψυχή νά κάνει ὅ,τι θέλει καί επομένως τῆς παρέχει ἐνόχληση. Ὁ Σωκράτης λοιπόν δέχεται ὅτι τό νά γνωρίζεις τόν ἑαυτό σου, σημαίνει νά ἔχεις αὐτοέλεγχον⁽²¹⁾. Μᾶς ὑποδεικνύει ὅτι τό σῶμα καί ἡ συμπεριφορά μας πρέπει νά βρίσκεται κάτω ἀπ' τόν ἔλεγχο τῆς ψυχῆς. Ἐφ' ὅσον δέ τό ἄν θά γίνει κάποιος καλός ἢ κακός ἄνθρωπος ἐξαρτᾶται πλήρως ἀπό τήν ἀγαθότητα ἢ κακία τῆς ψυχῆς του, ἡ φροντίδα τῆς ψυχῆς εἶναι τό σπουδαιότερο ἔργο τοῦ ἀνθρώπου.

Πῶς λοιπόν αὐτή ἡ ὑγεία καί ἡ ἀγαθότητα τῆς ψυχῆς μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ; Ὁ Σωκράτης ὑποστηρίζει ὅτι τοῦτο ἐπιτυγχάνεται, ὅταν ἡ ψυχή γνωρίζει πραγματικά τί εἶναι ἀγαθό καί κατά συνέπειαν πράττει σωστά. Ἡ ἀρετή γι' αὐτόν εἶναι ἡ γνώση τοῦ ἀγαθοῦ: ἡ ὀρθή πράξη πάντοτε ἀκολουθεῖ ἀναπόφευκτα ἀπ' τήν ὀρθή γνώση, καί επομένως κάθε κακία εἶναι ἀκούσια καί ὀφείλεται στήν ἄγνοια. Ἡ θεωρία τοῦ Σωκράτη ὅτι ἡ ἀρετή εἶναι γνώση βεβαίως διαφέρει ἀπό τήν ἠθική τοῦ Κομφουκίου⁽²²⁾, σύμφωνα μέ τόν ὅποιο τό νά γνωρίζεις κάτι εἶναι κάτι διαφορετικό ἀπό τό νά εἶσαι ἐνάρετος. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἀκόμα καί ὅταν ξέρουμε τί εἶναι καλό καί κακό γιά μᾶς, διαπράττουμε πολλά σφάλματα: γιά παράδειγμα, γνωρίζουμε καλά ὅτι τό κάπνισμα εἶναι κακό γιά τήν ὑγεία μας, ἀλλά παρ' ὅλα αὐτά οἱ περισσότεροι ἀπό μᾶς καπνίζουν. Ἡ θεωρία τοῦ Σωκράτη ὅτι ἀρετή εἶναι γνώση φαίνεται ἀνόητη. Ἀλλά ὁ Σωκράτης βέβαια μέ τόν ὄρο «*γνώση*» δέν ἐννοοῦσε ἀπλά τήν ἀφηρημένη καί προτασιακῆς μορφῆς γνώση, ἀλλά τήν πλήρη καί ἄμεση κατανόηση, τήν ἐνόραση, τή θέαση τοῦ ἀγαθοῦ ἀπό τήν ψυχή. Σ' αὐτήν τή βάση ὁ Σωκράτης λέει παραπέρα ὅτι κανείς ἄνθρωπος δέν κάνει κακό ἀπλά καί μόνο ὅταν γνωρίζει τί εἶναι κακό

καί καλό γι' αὐτόν. Πράττει πάντοτε ἐπιζητώντας κάποιο ἀγαθό, πράττει γιά κάτι γιά τό ὁποῖο ἔχει πεισθεῖ ὅτι εἶναι τό πιό σπουδαῖο γι' αὐτόν. Ἐπομένως ὑποστηρίζεται ὅτι κάθε ἀνθρώπινη κακία προέρχεται ἀπό τήν ἄγνοια τοῦ τί πραγματικά εἶναι τό ἀγαθό.

Ὁ Σωκράτης πίστευε σταθερά ὅτι ἡ ἀρετή εἶναι γνώση· καί ἡ δική του ζωή καί ὁ θάνατός του ἀπόδειξαν τήν πίστη του αὐτή. Ἀλλά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ σπουδαιότητα πού αὐτός ἀπέδιδε στήν καλλιέργεια φαίνεται νά παραμελήθηκε ἀπό τούς ὀπαδούς του καί ἰδιαίτερα ἀπό τόν Πλάτωνα. Ὁ Σωκράτης, ὅπως φαίνεται ἀπό τούς διαλόγους, ἦταν ἄνθρωπος ἰσχυρῆς θέλησης, πού προσπάθησε νά ἐλέγξει καί νά κυριαρχήσει πάνω στόν ἑαυτό του. Πιστεύω ὅτι ὁ Πλάτωνας δέν πρόσεξε αὐτό τό πρᾶγμα· ἔτσι ὅταν ἄρχισε νά δέχεται τήν ἐπιρροή τοῦ δασκάλου του συνέβαινε ὁ Σωκράτης νά εἶναι ὠριμος καί ἱκανός στό πράττειν, καί μπορούσε νά κάνει ὅ,τιδήποτε πίστευε πώς εἶναι σωστό.

IV. Παρατηρήσαμε πιό πάνω ὅτι ἡ βασική ἔννοια καί στή διδασκαλία τοῦ Κομφουκίου καί τοῦ Σωκράτη ἦταν ἡ διερεύνηση τοῦ ἑαυτοῦ μας ἢ ἡ γνώση τοῦ ἑαυτοῦ μας, ἡ διερεύνηση δηλαδή τοῦ τί εἶναι τό πνεῦμα ἢ ἡ ψυχή. Κατά τόν Κομφούκιο γιά νά γνωρίσει κάποιος τόν ἑαυτό του, πρέπει νά ὑποτάξει τόν ἑαυτό του καί νά ἐπιστρέψει στό *li* (εὐπρέπεια)⁽²³⁾. Αὐτό δέν σημαίνει τίποτε ἄλλο παρά τό νά γίνει ἄνθρωπος τοῦ *τζέν* (*jen*). Στήν περίπτωση τοῦ Σωκράτη ἡ αὐτογνωσία ἀρχίζει μέ τή γνώση τοῦ τί εἶναι καλό καί τί κακό γιά τήν ψυχή ἀπό τήν ὁποία ἐξαρτῶνται ἡ εὐδαιμονία, τό εὖ ζῆν τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος τοῦ *τζέν*, ὁ ἀνώτερος ἄνθρωπος, καί ὁ σοφός ἦταν οἱ ἰδανικοί τύποι αὐτοπραγμάτωσης τοῦ ἀνθρώπου γιά τούς δύο μεγάλους φιλοσόφους.

Ἐνα ἄλλο σπουδαῖο ἔργο τοῦ ἀνώτερου ἀνθρώπου καί τοῦ σοφοῦ στήν ἐπιδίωξη τῆς αὐτοπραγμάτωσης μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι εἶναι νά γνωρίσει — ἢ νά ἀκούσει — τή θέληση τοῦ Οὐρανοῦ. Κατά τόν Κομφούκιο αὐτό ἐκδηλώνεται μέ τήν προτροπή νά γνωρίσουμε τό «μίνγκ» (*ming*), ἐνῶ κατά τό Σωκράτη ἐδηλώνετο μέ τό νά ἀκούει αὐτό πού ὀνόμαζε «δαιμόνιο»⁽²⁴⁾.

Ὁ Κομφούκιος ὑποστήριζε ὅτι ὁ τσουν τζού ἦταν ὁ ἄνθρωπος πού εἶχε τήν τέλεια ἀρετή, ἀλλά πρόσθετε:

«Ἐάν δέν γνωρίζει τό μίνγκ (*ming*) δέν μπορεῖ νά γίνει ἀνώτερος ἄνθρωπος (τσούν τζού). Ἐάν οἱ ἀρχές μου κυριαρχήσουν στόν κόσμον, τοῦτο ὀφείλεται στό μίνγκ (*ming*). Ἐάν πέσουν στό ἔδαφος, ὀφείλεται πάλι στό μίνγκ (*ming*)»⁽²⁵⁾.

Ὁ σοφός πρέπει νά προσπαθεῖ ὅσο περισσότερο μπορεῖ, ἀλλά τό τελικό ἀποτέλεσμα ἀφήνεται στό μίνγκ. Τό μίνγκ συχνά μεταφράζεται ὡς πίστη, προορισμός ἢ ὡς ἐπιταγή. Γιά τόν Κομφούκιο σήμαινε τήν «ἐντολή τοῦ Οὐρανοῦ» ἢ τήν «ἐπιταγή τοῦ Οὐρανοῦ»⁽²⁶⁾; μέ ἄλλα λόγια ἦταν μιά σκόπιμη δύναμη. Τό νά γνωρίζει τό μίνγκ (*ming*) σημαίνει νά ἀναγνωρίζεις τό ἀναπόφευκτο τοῦ κόσμου μέ τή μορφή πού ὑπάρχει καί νά παραβλέπεις τήν ἐξωτερική ἐπιτυχία ἢ ἀποτυχία⁽²⁷⁾. Γιατί, ἐάν κάνομε τό καθῆκον μας, αὐτό τό καθῆκον γίνεται μέσω τῆς ἴδιας τῆς ἠθικῆς μας δράσης, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἐξωτερική ἐπιτυχία ἢ ἀποτυχία τῆς πράξης μας. Στόν μεταγενέστερο κομφουκιανισμό, ἰδιαίτερα στόν νεοκομφουκιανισμό τοῦ Τσου Χσί (*Chu Hsi*), τό μίνγκ σήμαινε μόνο τούς συνολικά ὑπαρκτούς παράγοντες καί δυνά-

μεις τοῦ σύμπαντος πού ἐπηρεάζουν τά πράγματα. Γιά νά ἔχουμε ἐπιτυχία στή δραστηριότητά μας ἀπαιτεῖται ἡ συνεργασία ὄλων αὐτῶν τῶν παραγόντων. Ἄλλά τό νά ἐξασφαλίσουμε αὐτήν τήν συνεργασία βρίσκεται πέρα ἀπό τόν ἔλεγχό μας. Ὁ καλύτερος ἐπομένως τρόπος δράσης εἶναι νά προσπαθοῦμε ἀπλά νά φέρουμε σέ πέρας ὅ,τι θά πρέπει νά φέρνουμε σέ πέρας, χωρίς νά νοιαζόμαστε, ἐάν θά πετύχουμε ἢ θά ἀποτύχουμε στήν πορεία μας. Ὅταν πράττουμε κατ' αὐτόν τόν τρόπο, δείχνουμε ὅτι γνωρίζουμε τό μίνγκ. Ἡ γνώση τοῦ μίνγκ εἶναι σημαντική προϋπόθεση γιά νά εἶναι κάποιος ἀνώτερος ἄνθρωπος.

Ἐξ ἄλλου, παρόλο πού ὁ Σωκράτης δέν ὑποστήριζε, ὅπως ὁ Κομφούκιος, ὅτι πρέπει νά γνωρίζουμε τήν ἐντολή τοῦ Οὐρανοῦ, ὅμως φαίνεται νά ζοῦσε σύμφωνα μέ αὐτό πού κατὰ τήν κομφουκιανή ἔννοια καλεῖται μίνγκ (ming). Αὐτή ἡ ἄποψη μπορεῖ νά βασισθεῖ πάνω στά ἐξῆς: ἡ πρώτη ἀπόδειξη γι' αὐτό εἶναι ὅ,τι ἀποκαλοῦσε δαιμόνιο, θεϊκό σημεῖο καί πνευματικό ὁδηγό (τό διαμόνιον, τό δαιμόνιον σημεῖον, τό τοῦ θεοῦ σημεῖον, τό εἰωθός σημεῖον, φωνή). Στήν Ἀπολογία τό περιγράφει ὡς ἐξῆς:

«Τούτου δέ αἰτίον ἐστίν ὃ ὑμεῖς ἐμοῦ πολλάκις ἀκηκόατε πολλαχοῦ λέγοντος, ὅτι μοι θεῶν τι καί δαιμόνιος γίγνεται [φωνή], ὃ δὴ καί ἐν τῇ γραφῇ ἐπικωμωδῶν Μέλητος ἐγράψατο. ἐμοί δέ τοῦτ' ἐστίν ἐκ παιδός ἀρξάμενον, φωνή τις γιγνομένη, ἣ ὅταν γένηται, ἀεὶ ἀποτρέπει μέ τοῦτο ὃ ἂν μέλλω πράττειν, προτρέπει δέ οὔποτε. τοῦτ' ἐστίν ὃ μοι ἐναντιοῦται τά πολιτικά πράττειν...»²⁸.

Μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἦταν κάτι στό ὁποῖο ὁ Σωκράτης ἔδινε μεγάλη σημασία καί ὅτι ἐπομένως ἡ φιλοσοφική ἢ πνευματική δραστηριότητα ἦταν γι' αὐτόν ζήτημα ἀληθινῆς κλήσης. Ἡ ἄμεση σχέση μεταξύ αὐτοῦ καί τῆς θείας δύναμης μᾶς δείχνει ὅτι ὁ τρόπος ζωῆς τοῦ Σωκράτη ἔμοιαζε πολύ μέ αὐτόν τοῦ Κομφουκίου ὁ ὁποῖος ζοῦσε σύμφωνα μέ τό ming.

Ἡ δεύτερη ἀπόδειξη μπορεῖ νά βρεθεῖ στό γεγονός ὅτι ὁ Σωκράτης ἔδινε μεγάλη σημασία σ' ἓνα χρησμό πού ἄκουσε ἀπό τόν Χαιρεφώντα⁽²⁹⁾ καί πού σήμανε μιᾶ στροφή στόν τρόπο ζωῆς του. Ὁ Σωκράτης μᾶς φαίνεται σάν «τό εἶδος τοῦ ὀρθόδοξου ἱερέα πού ἄφηνε τήν ζωή του στήν ἐπιρροή τοῦ δελφικοῦ μαντείου»⁽³⁰⁾. Στήν Ἀπολογία(32a) ὁ Σωκράτης λέει: «ἀλλ' ἐν πενία μυρία εἰμί διά τήν τοῦ θεοῦ λατρείαν»⁽³¹⁾. Στό τέλος τοῦ διαλόγου τονίζει⁽³²⁾:

«Ἀλλά γάρ ἤδη ὄρα ἀπιέναι, ἐμοί μὲν ἀποθανομένῳ, ὑμῖν δέ βιωσομένοις· ὁπότεροι δέ ἡμῶν ἔρχονται ἐπὶ ἄμεινον πρᾶγμα, ἄδηλον παντί πλὴν ἢ τῷ θεῷ».

Ἀνακεφαλαιώνοντας, ἡ μυστηριώδης δαιμονική δύναμη, στήν ὁποία ὁ Σωκράτης ὑπάκουε χωρίς νά ἐξετάζει, μπορεῖ νά συγκριθεῖ μέ τή «φωνή τοῦ Οὐρανοῦ», τήν ἠθική δύναμη πού διέπει τό σύμπαν καί συλλαμβάνεται ἀμυδρά καί ἀόριστα. Ἡ ἐμπιστοσύνη του στούς χρησμούς καί ἡ πράξη τῆς πίστεως βασίζονται στή βαθύτερη πεποίθησή του ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι ἡ δύναμη πού κυβερνᾷ τήν ψυχή μας.

V. Μέχρι ἐδῶ ἐξετάσαμε τήν ἔννοια τῆς αὐτοπραγμάτωσης στήν κομφουκιανή καί σωκρατική φιλοσοφία. Ὅπως εἶδαμε, ἡ ζωή τους καί ἡ σκέψη τους ἐπικεντρώθηκε γύρω ἀπό τό πῶς ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά φέρει σέ πέρας μιᾶ πραγματικά ἀγαθή ζωή. Ἐνδιαφέρονταν γιά τήν πρακτική συμπεριφορά τοῦ ἀνθρώπου καί δέν ἀσχολήθηκαν μέ ἀφηρημένα καί ἀπόμακρα μεταφυσικά προβλήματα. Καί ὁ Κομφούκιος καί ὁ Σωκράτης δέν συσχέτισαν τό πρόβλημα τῆς μεταθάνατον ζωῆς μέ τήν αὐ-

τοπραγμάτωση. Δέν ξέρουμε εάν πίστευαν στή ματαθάνατο ζωή, αλλά τουλάχιστον δέν ήταν τό κεντρικό τους πρόβλημα. Ὁ Κομφούκιος ἀπάντησε, όταν ἕνας μαθητής τόν ρώτησε πῶς πρέπει νά ὑπηρετεῖ τό πνεῦμα, ὡς ἐξῆς:

«Ἀφοῦ δέν εἶσαι ἀκόμα ἰκανός νά ὑπηρετήσεις τούς ἀνθρώπους, πῶς θέλεις νά ὑπηρετήσεις τό πνεῦμα;»⁽³²⁾.

Καί ὅταν ὁ μαθητής τόν ρώτησε γιά τό θάνατο, τοῦ εἶπε:

«Ἀφοῦ δέν καταλαβαίνεις τί εἶναι ζωή, πῶς μπορείς νά κατανοήσεις τό θάνατο;»⁽³³⁾.

Ὁ Κομφούκιος καί ὁ Σωκράτης ὡς ρεαλιστές καί ὄχι ἰδεοκράτες ἢ οὐτοπικοί φιλόσοφοι φαίνεται νά κατανοοῦσαν ποιοί εἶναι οἱ περιορισμοί τῶν ἀνθρωπίνων δυνατοτήτων, δηλ. ἤξεραν τί εἶναι δυνατό νά ἐπιδιώξουν καί τί ὄχι. Πραγματικά ἔκαναν ὅ,τι μπορούσαν στή ζωή τους μέσα στά ὄρια τῆς ἀνθρώπινης δυνατότητας. Ἡ ἔννοια τῆς αὐτοπραγμάτωσης δέν εἶχε τή σημασία τοῦ νά ἀποκτήσει ὁ ἀνθρώπος τήν τελειότητα πού βρίσκεται σέ ἕνα ἰδεοκρατικό ἐπίπεδο. Τό νά ζεῖ κανεῖς σύμφωνα μέ τίς φιλοσοφικές του πεποιθήσεις ἦταν τό σπουδαιότερο κομμάτι τῆς φιλοσοφίας τους. Τό νά καλλιεργεῖ τόν ἑαυτό του καί νά ἔχει βαθύ ἐνδιαφέρον γιά τήν εὐημερία τῶν συνανθρώπων του περικλείεται στήν ἔννοια τῆς αὐτοπραγμάτωσης. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ αὐτοπραγμάτωση μπορεί νά ἐπιτευχθεῖ μέ τήν σωστή ἀρμονική ζωή μεταξύ τοῦ ἀνθρώπου καί τῶν ἄλλων. Ἡ φιλοσοφία καί τῶν δύο συνδέεται ἔντονα μέ τόν τρόπο ζωῆς. Ὑπ' αὐτήν τήν ἔννοια τά παρακάτω λόγια τοῦ Κομφουκίου ἔχουν γιά μᾶς μεγάλη σημασία.

«Ὁ ἀνώτερος ἀνθρώπος (τσούν τζού) ἐναρμονίζεται μέ τούς ἄλλους, ἀλλά δέν ταυτίζεται μαζί τους: ὁ στενόμυαλος ἀνθρώπος ταυτίζεται μέ τούς ἄλλους ἀλλά δέν ἀρμονίζεται μαζί τους»⁽³⁴⁾.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στίς ἀσιατικές χῶρες, π.χ. στήν Κίνα, στήν Κορέα, στήν Ἰαπωνία, στίς Φιλιπίνες καί στό Βιετνάμ, ὁ Σωκράτης καί ὁ Κομφούκιος, μαζί μέ τό Βούδδα καί τόν Ἰησοῦ, ἀποκαλοῦνται οἱ «τέσσερις μεγάλοι σοφοί» τοῦ κόσμου.
2. Κομφουκιανὰ ἀνάλεκτα 15/28, κείμε. καί μετάφραση στήν κορεατική γλώσσα ἀπό τόν Sang-gap Han, Samsung Pub. Seoul, 1977. Βλέπε καί τήν ἀγγλική μετάφραση τοῦ J. Legge, *The Chinese Classics*, Hong Kong Univ. Press, 1960, τ. I. σ. 302.
3. Χαριμίδ., 157a5-b1, καί βλέπε T. M. Robinson, *Plato's Psychology*, Univ. of Toronto Press, 1970, σ. 4-7.
4. Κομφουκιανὰ ἀνάλεκτα, ἔ.ἀ., 2/4.
5. Φαῖδ., 118.
6. Κομφουκιανὰ ἀνάλεκτα, ἔ.ἀ., 5/12, 6/19, 16/9, 17/2, 3.
7. «Ἐκεῖνοι πού γεννήθηκαν κατέχοντας τή γνώση εἶναι ἡ ἀνώτερη τάξη τῶν ἀνθρώπων (σοφοί). Ἐκεῖνοι πού μαθαίνουν καί ἐπομένως ἀποκτοῦν τή γνώση εἶναι ἡ ἀμέσως ἐπόμενη (τσούν τζού)».
8. Βλ. D. J. Munro, *The Concept of Man in Early China*, Stanford Univ. Press, 1969, σ. 13 καί 182.
9. Κομφουκιανὰ ἀνάλεκτα, ἔ.ἀ., 17/2.
10. Τό τζέν (jen) εἶναι ἐπομένως ἠθική καί πολιτική ἔννοια.
11. Κομφουκιανὰ ἀνάλεκτα, ἔ.ἀ., 12/22.
12. Ἐ.ἀ., 17/6.
13. W.T. Chan, *A Source Book in Chinese Philosophy*, Princeton Univ. Press, 1963, σ. 785-786.
14. Κομφουκιανὰ ἀνάλεκτα, ἔ.ἀ., 6/28.
15. Ἐ.ἀ., 15/24.
16. Γιά τό θέμα «ψυχῆς θεραπεία» κατά τό Σωκράτη βλέπε τό ἄρθρο τοῦ καθηγητή Κ. Βουδούρη «Ἡ εἰς τούς πρῶτους πλατωνικούς διαλόγους περί τῆς ὑπάρξεως ἀντίληψις καί αἱ πολιτικά αὐτῆς ὑποδηλώσεις» *Πλάτων*, 1970, σ. 64, 65, 68, 73, 74-75.
17. Σύμφωνα μέ τόν Burnet κανεῖς πρῖν ἀπό τό Σωκράτη δέν εἶχε ποτέ πει «ὅτι ὑπάρχει κάτι μέσα μας πού μπορεί νά ἀποκτήσει τή σοφία καί ὅτι αὐτό τό ἴδιο πράγμα μπορεί νά κατακτήσει τήν ἀγαθότητα, τήν ὀρθότητα καί τή δικαιοσύνη καί αὐτό ὀνομάζεται ψυχή. Βλ. J. Burnet, "The Socratic Doctrine of the Soul", *Proceedings of the*

British Academy, 1916, τ. VII, σ. 245.

18. Αὐτή ἡ ἔννοια ἦταν πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὶς δημοφιλεῖς ἰδέες γιὰ τὴν ψυχὴ καὶ ἀπὸ τὶς φιλοσοφικὲς ἀπόψεις, ὅπως τοῦ Ἡράκλειτου (ἀπ. 119) καὶ τοῦ Ἐμπεδοκλῆ (ἀπ. 115). Π. βλ. G. Nakhnikian, "Elenctic Definition", *The Philosophy of Socrates*, G. Vlastos (ed.), Univ. of Notre Dame Press, 1971, σ. 155-156.
19. Ἀλκιβ. I, 128b-129a, 124a.
20. Τί ποτ' ἐσμέν αὐτοί; ἔ.ἀ., 129b.
21. Ἔ.ἀ., 131b, 133c.
22. Βλ. D.J. Munro, ἔ.ἀ., σ. 54-55.
23. Κομφουκιανὰ ἀνάλεκτα, ἔ.ἀ., 12/1.
24. Κ. Βουδούρη, ἔ.ἀ., σ. 63, 65.
25. Κομφουκιανὰ ἀνάλεκτα, ἔ.ἀ., 14/38.
26. Ἔ.ἀ., 2/4, 3/12, 13, 5/12, 6/20, 26, 7/20, 22, 34, 9/1, 5, 6, 11/8, 11, 12/5, 14/37, 16/8, 17/19, 14/30.
27. Ἔ.ἀ., 14/37.
28. Ἀπολ., 31c-d.
29. Βλ. E.R. Dodds, *The Greeks and the Irrational*, California Univ. Press. 1951; σ.185, 198.
30. Βλ. W.K.C. Guthrie, *Socrates*, Cambridge Univ. Press, 1971, σ. 86.
31. Ἀπολ. 23b.
32. Κομφουκιανὰ ἀνάλεκτα, ἔ.ἀ., 11/11.
33. Ἔ.ἀ.
34. Ἔ.ἀ. 13/23. Καὶ ὁ Κομφούκιος εἶπε: «Ὁ ἀνώτερος ἄνθρωπος (τσούν-τζού) ἔχει ἀνοιχτὸ μυαλό χωρὶς νὰ εἶναι στρατευμένος; ὁ κατώτερος ἄνθρωπος εἶναι στρατευμένος χωρὶς νὰ ἔχει ἀνοιχτὸ μυαλό», ἔ.ἀ., 2/14.

ΝΕΑ - ΚΥΟΥΝ ΚΙΜ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ